ਸਵਾਲ-ਸੰਵਾਦ

ਕਰੂਰ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸ ਅਵਾਮੀ ਵਾਰਤਕ

ਦਲਜੀਤ ਅਮੀ

ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਕੇ ਝਾੜੂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਦੇਖਣਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਦਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਤਾ-ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਲਿਖਾਈ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧਵਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਇਹ ਅੱਥਰੂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੁੱਧਵਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅੱਥਰੂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਬਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 27 ਸਤੰਬਰ 2011 ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਅਣਕਹੇ ਵਾਅਦੇ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾ-ਉਮਰ ਨਿਭਾਏ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਬਣਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਹਰ ਵੰਨਗੀ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੇਇੰਤਹਾ ਊਰਜਾ ਭਰਦੀ ਰਹੀ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਊਰਜਾ ਕਿਵੇਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਡਾ. ਅਰੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਉੱਤੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੋਏ ਕਦੇ ਵੀ ਬੁੱਧਵਾ ਬਾਬਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੋ ਅੱਥਰੂ 12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਉਹ ਬਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਸਤੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਰਕੁੰਨ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਜੁਟਾਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਗਿਆਰਾਂ ਲੱਖ ਲੋਕ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਬੇਇੱਜ਼ਤ, ਵੱਢੀ-ਟੁੱਕੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਦੀ ਬੇਕਿਰਕ ਮਾਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੱਜਰਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਤਾ-ਉਮਰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ 1947 ਦਾ ਖ਼ੂਨ-ਖ਼ਰਾਬਾ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਦੇ ਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਉਹ ਬੁਨਿਆਦਪ੍ਰਸਤੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਰ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜ ਕੇ ਲੜੇ। ਵੰਡ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ

ਸਿੰਘ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਲੇਠੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਲਈ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਚੋਣ ਹਾਰ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤਜਰਬਾ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਖ਼ਾਸਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹਾਲੇ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਲਾਹੁਣੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਾਸਾਰ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਮਕਬੂਲ ਨਾਟ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀਮਿੰਟ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਨੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ 'ਉਸਰਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਾਮ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਾਕਤ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਮੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਹਿਣ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰੀ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਤੱਕ ਲੜੀ। ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਮੌਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਆਗੂ ਨੀਕੀਤਾ ਖ਼ੁਰੂਸ਼ਚੋਵ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਗਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਗਰਮ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰੁਕ ਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਅਤੇ ਯਮਲਾ ਜੱਟ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੱਜਰਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਲਾ ਨਾਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਬਤ ਸਮਝ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਿਆ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 'ਨਾਟਕ' ਅਤੇ 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ' ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

ਬੁੱਧਵਾ, ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਬਾਬਾ ਭਕਨਾ ਅਤੇ ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਢਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਮਾਰਕਸੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਮਝ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤਮਾਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗ਼ਲਬਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਿਡਰ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ

ਸੱਯਦ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ "ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ" ਖੇਡਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਯੂਬਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਸਹੇੜਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਾਥੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਕੂਕ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਮਝ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਹਕੂਕ ਦੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਜਮਹੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬ, ਪੀਪਲਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਰਾਈਟਸ (ਪੀ.ਯੂ.ਡੀ.ਆਰ.), ਪੀਪਲਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਫਾਰ ਸਿਵਲ ਲਿਬਰਟੀਜ਼ (ਪੀ.ਯੂ.ਸੀ.ਐਲ.) ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ ਕਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸੰਤ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ 'ਸਮਤਾ' ਵਿਚ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਨਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਛਾਪੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਅਵਾਮ ਦੀ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਵਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਲੇਖ ਵਿਚ 1989 ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਵਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1989 ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਬੱਸ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਰੁਕੀ ਤਾਂ ਨਵਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛ ਲਿਆ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਦਾ ਖ਼ੁਲਾਸਾ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦੇ ਖੋਖਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਗਾਰਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਰਹੀ ਬੱਸ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਦੂਜੀ ਬੱਸ ਦੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਵੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਘੰਟਾ ਬੋਲੇ। ਨਵਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਵਾਮੀ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ 'ਨਿਡਰਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ' ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਬੇਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਚਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਬੇਖ਼ੌਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਬੇਖ਼ੁਦੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ? ਉਸ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਨਾਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਏਕਤਾ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਨਾਅਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜੇ: 'ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਨਾ ਖਾਲਿਸਤਾਨ; ਰਾਜ ਕਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ।' 'ਗੋਬਿੰਦ, ਬੱਬਰ, ਭਗਤ, ਸਰਾਭਾ;

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ'। ਜਦੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਲਦੇਵ ਮਾਨ, ਜੈਮਲ ਪੱਡਾ, ਪਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕਨੇਡੀਅਨ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ (ਨਵਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਅਰੀਤ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਾਥਣ ਕੈਲਾਸ਼ ਕੌਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਾਬਰ ਗੀਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਾਬਰੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪੰਨਾ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਨੁੱਕੜ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲੱਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਰ ਮੋਕਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਥੜ੍ਹੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਦਗੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਉੱਘੜਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਪਲੇ ਬਾਬਤ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਭਾਖੜਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੌਣ ਨਿਗਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ' ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਐਸ.ਪੀ.ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਵੀ ਸਿੱਧੂ ਵਾਲਾ ਭਰਤੀ ਘਪਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਬਣਿਆ। ਬੰਤ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਸਵੀਰ ਸਮਰ ਅਤੇ ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗ਼ਲਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਇਕ ਮੋਰਚਾ' ਅਤੇ 'ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ' ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਭੰਡ ਮਟਕਾ ਚੌਂਕ ਗਏ' ਬਣ ਗਿਆ। 'ਬੁੱਤ ਜਾਗ ਪਿਆ' ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੁਰਛਾਗਰਦੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੁਸਤੀ ਦਿਖਾਈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੰਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਸਦੇ ਮੇਲ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਨਾਟਕ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਪੇਂਡੂ ਤਬਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਬੇ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉੱਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਹਿਰੂਮੀਅਤ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਰੰਗਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਅਹਿਮ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ

ਵੀ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਲਾਲਟੂ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲਟੂ ਆਪਣੇ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਅਵੇਅਰਨੈੱਸ ਗਰੁੱਪ (ਸਟੈਗ) ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਕ ਸਲਾਈਡ ਸ਼ੋਅ ਲੈ ਕੇ ਭਾਅ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਲਾਈਡ ਸ਼ੋਅ 1998 ਦੇ ਪੋਖ਼ਰਾਨ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਖ਼ਦਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਲਾਈਡ ਸ਼ੋਅ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਤੋਂ ਸਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੇਚੀਦਾ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਦੀ ਵਾਰਤਕ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਆਸਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੇਰਿਆਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਸਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਮਿਲੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਮੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਮੁਫ਼ਤ ਮਿਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਵਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਸਮਤਾ' ਅਤੇ 'ਸਰਦਲ' ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਮੋਕਲੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਸੰਵਾਦ ਚੱਲਿਆ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਬਤ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਮਾਂਵਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਭਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਪ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਔਰਤਾਂ ਬਾਬਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ, ਤਕਰੀਰਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਗਾਏ ਦਰਦਮੰਦੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ

ਦਵੀ ਮਰਦਾਵੇਂ ਦਾਬੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਪੀੜ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 29 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਕੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੀ। ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਦੇ ਅੰਬਰਾਂ 'ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ ਰੱਖਣਾ।" ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਰਦਮੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਾਬਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਦਵੀ ਦਾ ਲੇਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ...' ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਮਲਜੀਤ ਢਿੱਲੋਂ, ਡਾ. ਅਰੀਤ ਅਤੇ ਅਨੀਤਾ ਸ਼ਬਦੀਸ਼ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਬੀਬੀਆਂ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਰਾਮੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਨਾ ਡੋਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮਪਾਲ ਕੌਰ ਹੁਣ ਡੋਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੇ ਬੇਇਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਅਵਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਖਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਾਥੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ 'ਭਾਅ ਜੀ' ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਭਾਅ ਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ' ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਦਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਸੇ ਦਿਨ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਰਾਤਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬੰਦ ਕਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੁਕਸਾਨ ਰੋਕੂ ਬਿੱਲ -2010 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਰੁੱਪ ਬਿੱਲ-2010) ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਜੇਤੂ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਪੜਾਅ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੱਡੀ ਨਿਰੋਲ ਸਿਆਸੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਤਬਕਾਤੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਸਿਆਸੀ ਖ਼ਾਸੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹੋ ਹੈ ਜੋ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਬਤ ਸਮਝ ਨੂੰ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ ਵਿਚ ਕੰਧ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਸਮਝਿਆ। ਜਥੇਬੰਦਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰ ਡਾਂਗਾਂ-ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਾਲਾਬੰਦੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਦਕਦਿਲੀ ਦਾ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਥੀਏਟਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (ਇਪਟਾ) ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਪਟਾ ਦੀ ਜੋਤ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਗਦੀ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੇ ਬਾਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੀਆਂ

ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਟੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੰਤਰੀ ਵਿਚ ਪਲਸ ਮੰਚ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ ਫੌਰ ਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨਰੀ ਕਲਚਰ (ਏ.ਆਈ.ਐੱਲ.ਆਰ. ਸੀ.), ਸਫ਼ਦਰ ਹਾਸ਼ਮੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (ਸਹਿਮਤ), ਜਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਚ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਲੜੀਵਾਰ 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। 'ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ, ਜੋ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜਵਾਬਤਲਬੀ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਐਵਾਰਡ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਰਤਨ ਵਰਗੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪਲ 2006 ਦਾ ਕੁੱਸਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਗਮ ਹੋਏਗਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੁੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਨੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾ-ਉਮਰ ਸੰਗਤ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਹਾਂ।' ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਯੁੱਗ ਯੁੱਗ ਜੀਵੇ' ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਕਲਾਮੰਚ ਮੰਡੀ ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ ਨੇ 'ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਨਾਟ ਕੇਂਦਰ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਅਵਾਮੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਤੰਬਰ 2001 ਦੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਦ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਦਲੀਲੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਅਵਾਮ ਉੱਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਨਿਆਦਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 'ਨਿਰਪੱਖ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ' ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋਏ। ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਐਸ.ਏ.ਆਰ. ਗਿਲਾਨੀ ਦੀ ਰਾਹਤ ਲਈ ਬਣੀ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਡਿਫੈਂਸ ਕਮੇਟੀ ਫਾਰ ਐਸ.ਏ.ਆਰ.ਗਿਲਾਨੀ' ਨੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਭਾਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਰਾਸਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਹਤ ਲਈ ਸੁਸਾਇਟੀ ਫਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਡੈਟਨੀਜ਼ ਐਂਡ ਪਰੀਜ਼ਨ ਰਾਈਟਸ (ਐਸ.ਪੀ.ਡੀ.ਪੀ.ਆਰ.) ਬਣੀ ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਵਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਫਾਰ ਦਾ ਰਲੀਜ਼ ਆਫ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਪਰਿਜ਼ਨਰ (ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਪੀ.) ਦਾ ਬਾਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀ ਪਸੰਦ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਪੀ. ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਐਸ.ਏ.ਆਰ. ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਜਾਂ ਨਾਟ ਕਲਾਕਾਰ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਵਾਮੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਰਦਮੰਦੀ ਦੇ ਨਿਧੜਕ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਸ਼ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।" ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਨਿਧੜਕ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗਿਲਾਨੀ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਾਥੀ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਹੈ।" ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮਾਓਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਚਲਦੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਗ੍ਰੀਨ ਹੰਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਨ।

ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜੇਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਬਾਬਤ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕੇ। ਨਿਧੜਕ ਬੁਲਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ ਸਰੋਤੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਹੈ ਜੋ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਗਲਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਮਾਣ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਫ਼ਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਚਲਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੀ ਰੀਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਰਾਸਤ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ? ਇਹ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾ ਗੱਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਜਾਇਦਾਦ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹ ਤੈਅ ਹੈ ਕਿ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ 'ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਜਾਰੀ ਹੈ।' ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸਿਰਜੀ 'ਵਰਚੁਆਲ ਰਿਐਲਟੀ' ਅਤੇ ਦਰਬਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 'ਸਹਿਮਤੀ' ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਮੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਵਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ 'ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।'